

Проф. др Стана Смиљковић
Педагошки факултет у Врању
Универзитет у Нишу

Методичка пракса број 1/2020
УДК: 821.163.3
стр. 125 - 134

СТВАРАОЦИ УНИВЕРЗАЛНИХ ЗНАЧЕЊА

Када се боље размисли о смислу духовног прегнућа човека пада му на ум значај креативног чина који као својеврсна загонетка тражи одговоре. Не мисли се на асоцијацију или поруку коју шаљу измаштани и емоцијама досегнути светови, већ на оно највеличанственије што се може приписати човековом духу. Те, и надаље недеосегнуте тајне а, по Његошу „чоек је чојку тајна највећа“, буди мисао и код оних који покушавају да уђу у њихов свет знакова, симбола, језичке струје која тресе сваког ко, макар и мало, има смисла да се осмели и проговори. Реч је о троје знаменитих професора, научника, писаца, тумача митских слојева свести, религије и истинског простора као позорнице људског опстајања.

Огледало духовног пријатељства

Када се отвори збирка песама под називом *Врутоци* проф. др Мита Спасевског потеку речи као магија која сигнализира тајне које Свевишњи емитује. За песника реч је света, она је огњиште, темељ, светлост, која је непресушна а њоме је свевидеће око очарано, понесено лепотом. Као да је склопљен загонетни уговор са космосом, силама видљивим и невидљивим, универзалним светом који човеку пружа бројна уточишта. За Мита Спасевског духовно уточиште је стварање, изградња мостова преко којих пролазе гласне и безгласне мисли о патњама, болима, лепотама виђеним само за трен, у једном даху, страдањима, жељама... Лирских кругова нема, само се назире имагинарна путања којом се ходи ка откровењима многима непознатог простора речи. Та вечита трагања човека за митским дубинама, за архаичностима, за досезање до праслике бивствовања, снаже песнички нерв садржан у стиховима:

*„Во зборот тивок и речит,
куќа на светлините им градам,
огниште за бездомните птици,
и мелем за љубавни лузни,
во зборот кроток 'ртам.“*

Имагинарни светови стапају се са реалним, а те контрасти подгревају сазнања о несавршености света и бића у њему. Иако песник тежи да речју и сновима „поправи“ свеживотно, ипак само његова душа зна колико болови и патње могу да разједају кратке радости и крхке снове о неостварености, иако истиче: „сè за светлините е отклучено во мојот крвоток.“

Животна снага створена божјом или људском моћи бори се, али и осипа. Борба прераста у драму, драмом се отклучава душа, а она својим префињеним емоцијама ниже рађања, радости, жилаво се бори да опстане. Ти дуги монолози преплетени венцима одабраних, и из дубина ископаних речи, у ноћној тишини, уз одсјаје звезда, воде човека у вечно трајање. Тежња је песника да дух траје, да отвара срца оних која су закључана, због других или себе, да стреми универзалним световима. Тај виши чин живота уткан у песме о природном опстанку и веза са природом као ненадмашном и недокучивом феномену, води песника у висине и он узвикује, да ли од бола, или од сазнања, да је у свету који само реч и душа могу да досегну:

*„Загрми небесо,
и двојцата ќе си ја отклучаме душата за исповед,
ќе си речиме по грст скришни збора,
и тебе ти треба блиска рода
оти и ти имаш скришни болки!“*

Апострофирање природи и небеским појавама и телима као светлосним сигналимa на посебан начин управља песниковим мислима. Он је сав бестелесан, недокучив, не жели да зна за време, жели ширину остављајући аманет:

*„Кога веќе не ќе сум со вас,
побарајте ме во небеската куќа.“*

Монолози у дугачким стиховним редовима пуним симболима, знаковима и опозицијама прожимају поезију. Боје је тугом или тихом сетом јер кроз њих говори човек који многе животе, осим свог, држи и о њима мисли, за њих страда. То његово страдање, сазнаје се из стихова, дуготрајно је и дубоко. Он живи за све што је живо, постојано, неизмерљиво. Не дозвољава да нестане оно што су „космички меридијани“ створили, јер „наутро сонцето доаѓа одморено од далечни патувања.“ Сунце као симбол светлости, топлине, свеживотности поништава тишину

која зачас може да опхрва песникову душу, јер мисли као стреле лете из песниковог срца, и враћају му се као бумеранг. Он их је свестан, не негира их, напротив, богати новим и квалитетнијим виђењима себе у свету.

Исповедни тон обојен бурним емоцијама, као лирска прича, као какав вруток или изненадна понорница излази из песниковог срца. Само формално: из његовог крвотока у који се точила „дива вода“, „небеска височина“, неиспијена „небеска вина“, све то отвара или затвара странице личног земљописа са сазнањем да све наше душе путују меридијанима уз небеске сузе „низ светлината што магично блеска.“

Разговори о језику у књижевном делу

Танана природа Виолете Димове изнедрила је креације из којих избија њена дубока жеља, воља и потреба да саопшти доживљено на начин примерен савременом реципијенту, али и читаоцу који хоће да дотакне магију речи и откључа тајне исписане речима књижевника. Моћ сазнавања вредности књижевног дела и светова којима је писац посвећен равна је моћи стварања. Ту моћ поседује проф. др Виолета Димова, а исказивала ју је и у писаној, и у усменој форми. Тумачити животе јунака који носе богато културно, генетско и митско наслеђе, права је чаролија. Ту чаролију посебним стилем, језиком, бираним метафорама и симболима може тумачити само човек који је склопио „загонетни уговор“ са писцем и његовим делом. Као саучесник у говорном и визуелном, В. Димова модерном техником тумачи слојеве, структуру дела и карактеристика носилаца радње. Без осећаја дубине чулног, митског, не може се читати текст који у савременом образовању и животу представља непогрешив медијум – стално истиче професорка В. Димова. Као водиља у њено тумачење књижевних појава служи *Бескрајна прича Михаила Ендеа*. Зашто бескрајна? Одговор је тежак, или не постоји јер је индивидуална комуникација битан елемент за улазак у светове знакова и значења дела. У књизи – студији *Литературното дело и реципиентот В. Димова* полази од претпоставке коју кроз теоријски и методички приступ доказује. А то је: „*Книгата Бескрајна приказна на Михаил Енде*, со својата ненаметлива дидактика укажува на потребата за фантазирање, мечтаење, но и нуркање длабоко до себе за да се видиме однаре. Таа е прекрасна метафора за животот кој постои додека постои и зборот.“

Постављен је проблем дијалога са књижевним делом с обзиром на то да је само књижевно дело, како истиче Умберто Еко, отворено дело и пружа могућности различитог приступа и тумачења. Држећи се те поставке В. Димова успоставља везу између читања текста, учења као комуникације преко текстовног медијума, дијалога са ликовима, уочавања драмских и епских ситуација у одабраним делима којима показује чинове остварења на школским часовима тумачења ове врсте уметности. Полазећи од естетске рецепције, лингвистике и поетике, естетске комуникације, структуре, функције знакова и односа између књижевности и културе, В. Димова успоставља досад у науци методици (мисли се на избор дела светске и јужнословенске књижевности) нови увид у

тумачење предвиђено програмима средњих школа. Добро упућена у методологију и методичке системе, као и теорију рецепције и других начела тумачења, В. Димова са доста смелости и сигурности улази, не само у методичко тумачење, већ и књижевно-језичко, стављајући у први план естетско. За њено разумевање књижевног текста естетика је незаобилазни феномен, те разрађује њене главне елементе на изабраним примерима. Не ограничава се само на прозу и поезију, ту је и драма као сложени и за сцену везан књижевни род. Послужимо се анализом неколико примера: Наставна интерпретација ликова у роману *Белото Циганче* Видоја Подгорца, Наставна интерпретација ликова у роману *Странац* Албера Камија и Феноменолошки приступ приповеци *Љубов* Блажа Конеског.

У роману *Белото Циганче* В. Подгорца, В. Димова кроз методичко обликовање лика истиче функционалну везу уметничког лика са другим структурним елементима књижевног дела. Притом упућује на истраживања значајних теоретичара и методичара ширег европског контекста. Полази од тезе да су ликови најдинамичнији чиниоци лепе књижевности, с обзиром на то да се тумачењу лика прилази са више аспеката, као што су: етички, естетски, социолошки, психолошки итд. Ове специфичности доста детаљно и са више сугестија ауторка примењује на већ наведеном роману. Битно је добро формулисати истраживачке задатке како би се на прави начин успоставила комуникација са делом. Значајно је да реципијенти добром мотивисаношћу, каже В. Димова, тумаче лик који се базира на следећа три плана: план праћења развоја лика у епизодним улогама, план тумачења лика кроз пејзаж и план дијалогске форме. Овакав методички приступ за који се В. Димова залаже произилази из њене богате праксе и суптилног односа према књижевном тексту и њеним реципијентима,

Бавећи се интерпретацијама романа и књижевних остварења различите тематике, В. Димова се са успехом хвата у коштац тумачећи роман *Странац* Албера Камија, са доста детаља, образложења, сугестија, мишљења критичара и теоретичара при тумачењу лика Мерсоа. Тражи одговоре на егзистенцијалистичка питања о смислу човековог битисања. С обзиром на то да је роман структуриран кроз монолог, В. Димова истиче: „Фабулата на романот е така водена, што се стекнува печаток дека овај роман на Ками представува парабола, што во суштина и е“ (185).

Полазна тачка у интерпретацији је приповедна техника проведена кроз трочлану композицију. Прва: Мерсо живи једним прозаичним животом који се завршава убиством; друго, суђење и осуда и треће, живот у затвору и бунтовничка исповест пред свештеником. Овако конципиран час указује на сву сложеност наставног процеса који ће омогућити ученицима да продру у суштину лика који ће и надаље изазивати размишљања о смислу и бесмислу постојања.

Трећа наставна концепција коју издвајамо као апликацију је феноменолошки приступ приповеци *Љубов* Б. Конеског. Наводимо разлоге избора овог методичког система: „Основната максима на секој феноменолошки приступ гласи: враќање кон самите предмета, кон предметите такви какви што се навистина во нашата свест. Што значи тоа? Тоа значи дека литературното дело исклучиво го анализираме како предмет

во структурата на нашата свест и притоа ги отфрламе сите релевантности што се однесуваат на писателот, на средината, на нацијата каде што настало литературното дело“ (244). Иза ових констатација стоји добро проучена суштина феноменолошког метода и сасвим детаљно, не само школски, образложен пут до дела на овакав начин. Поред вишеслојности значења књижевног дела, у методичкој анализи приповетке *и снага* коришћена су два слоја: предметни и слој шематизираних аспеката. У овом приступу који В. Димова предлага уложена је духовна енергија, спремност да се досегне пишчева мисао и протумаче ликови са више тачака гледишта. Са страница ове научне студије то се јасно уочава, као и снага љубави проистекла из пера Блажа Конеског на крају приповетке усмерена на одсутни женски ли: „Колку отворена и смела младост имаше во неа! Незаборава младост. Да почувствува човек силна потреба да је овековечи, не за себе али за животот, зашто кој доживеал едно такво среќавање со неа, нема да ја заборава, само ќе жели дека одминала. И стариов сака да доживее едно такво среќавање, макар со нејзината слика. Таквата младост – чувствува Крсте – треба да се опева, можеби во неа е изворот на секоја најубава песна“ (250).

Као што смо на почетку истакли, сусрет са књижевним делом није само читање. Отвореност ка разбиравању и тумачењу, ка емоционалном доживљају указује на продуховљеност и спремност на лично стварање. Оно што и Андрић, меѓу другима, у својим делима истиче о значају и функцији мостова, живот није само у вечности, већ у храбрости, етици и принципијелности у животом заснованим циљевима. Творац овог научног дела В. Димова имала је способност да конкретно узвиси до многозначног.

Песник у неиспрививој бајци кроз хаику поезију

Појава Христа Петреског везује се за мултидимензионално стваралаштво. Сâм он је појава у бајковитој структури, певач у песни, наратор у причи и роману, хумориста у вицу, филозоф и сликар у хаику песни. Набројали смо ове уметничке форме које негује аутор како бисмо потенцирали и визуелни ефекат, не само лингвистички јер без тог елемента ови уметнички стубови не би могли опстати. Писали смо о бајковитим текстовима који својом природношћу и једноставношћу изрази, знаковима, сликама представљају, или другачије откривају културолошку традицију, човека са свим његовим потребама и борбама за живот. Ипак када се одшкрине та бајковита кутија, како смо писали, измеѓу редова, или речи, појављује се глас аутора који жели да назначи да и у епској причи постоји лирски тон. Недореченост, нешто што води читаоца непознаници, даљини, неком свету за који се не зна тачно да ли постоји, а ако постоји, да ли се зна где је. Та размишљања кроз акције јунака и других споредних ликова у бајкама и причама намеће тајну уколико се ми, читаоци и тумачи не удубимо у текст, који и није само то: више је од изреченог и недореченог.

Поменута је хаику поезија која је доста рано заинтригирала песника и приповедача Петреског. Епска ширина и лирска распричаност, наизглед нису довољне да испуне креације засноване на тражењу. Наведена мисао Х. Петреског у

књизи-студији *За што хаику?* потврдиће нашу претпоставку: „Поради кусата форма, хаику-песната е еден вид семче што поетот го праќа кон читателот. Семето про’ртува во свеста на читателот/слушателот како еден вид мало естетско 'откровение'. Како во ретко некој књижевен и уметнички облик поетот природно смета на 'суочеството' на читателот“ (32). Сазнајемо, читајуќи студију и о томе како настаје, и кад настаје хаику, а како је треба читати. То је, истиче аутор, вид контемплације и илуминације, те је на тај начин хаику поезија уметност која захтева будну перцепцију, то је врста уметности у којој је оно што је суптилно, неухватливо, нестално. Као што је давно записал Никола Томазо, за хаику важи: „Нема ничег сувишног, а свака реч тежи ка циљу“, стваралаштво Х. Петреског то потврдује. Стиховима који су богати сликама, а шкрти у речима, открива се дух ствараоца, његов доживљај света и природе. То је и начин живота. Уколку смо успели да схватамо духовна прегнућа Х. Петреског у доживљају, писању и тумачењу хаикуа, okreћемо се бајци која у својој опсежности, као невидљиву нит за свако око, носи елементе ове поезије. Појмимо од самих наслова бајки: *Малечката видра*, *Стариот сокол*, *Најубавата пастрмка*, *Најдобриот рис*, *Љубопитлива јагула*, *Најпривлечната школка*, *Златниот славуј*, *Најголемата желка*. Синтагме говора о односу човека који посматра, доживљава, мисли, упућује, и природе која дарује лепоте различитих појавности. Као да се наговештава да ќе се из садржаја зачас произнети, откриети нека истина о животним манифестацијама, не бајком, већ хаикуом. Она је ту као апотеоза природне лепоте, а прераста у бајку. Из набројаних наслова бајки проистиче контраст, не случајно: дубина-висина; река-небо; земља-вода; вода-лет; остаје корњача као симбол трајања. Уколку би се ови наслови и асоцијативне везе искористили као техника за стварање кратке хаику песме, заистински ќе се остварити идеја да је човек једино са природом у савезу, да он као разумно биће тумачи нивов немупшти језик.

Привидном једноставношћу у песмама хаикуа, као и у бајци, приказан је најстварнији живот и његове дубине, његово трајање. Иако се нашем песнику пружа могућност да искаже највише што може оскудношћу изрази у хаикуу, елиминисањем епизода, описа, дијалога, као што рекосмо у бајци, доћи ќе се до хаикуа, до самих наслова који могу бити нови почечи стварања. Оваква врста синкретизма у овој и другим уметностима у свој својој комплексности, кроз родове, врсте, визуелне и друге уметности, пут је ка откривању тајни које сигнализирају животну хармоничност, уколку је досегну. Размишљања о трансформацијама у књижевној уметности потврдићемо текстом који је настао пре овог, а гласи: *Како одикринати бајковиту кутију Х. Петреског*.

Велики светски писац Виљем Шекспир је изрекао истину: „Свет је позорница на којој свако игра своју улогу“! И бајке као посебан вид књижевно-уметничког текста које негује и пише писац и песник Х. Петрески, инспирисане свакодневицом, и наизглед, чудноватим згодама и незгодама које се дешавају у ближој или даљој околини, теку као величанствена небеска река у улози дуге. Иако почечи бајки не обећавају ништа невероватно, неочекивано, мајсторско перо писца, врло брзо, без

посебне припреме реципијента на читање, домишљање и мотивисање за разговор, уводе у свет свима познат, а само на мало другачији начин, виђен, који је и чудан, и није; смешан и није; препознат мишљу писца. На тај начин радња бајки и прича тече лагано, без посебне драматике која се не уочава при првом читању, а има је. Та драматика открива све оно што је чини вероватном, или је на граници да постане вероватно. Јер предмети говоре, природа дише, писац је ту као медијатор који уме да све постави на своје или право место. Он тако мисли и у моментима када предосети да ће читалац изгубити веру у оно што пише. Тада додатним питањима, сугестијама, нонсенсом, хумором подгрејава машту и бодри мисао.

Не само реч, већ и број има своју функционалну моћ. Нису то бројеви које срећемо у класичним бајковитим формама, већ они који омогућавају да радња тече и носи јунаке у просторе који су видљиви, насликани реалним бојама, уграђени у свакодневни простор (*Две момчиња и две гуски*), дијалог који јунаци воде, и на крају опаска писца кроз питање: Да ли све што је написано и испричано може бити вероватно? Психолошка димензија која је уплетена у бајку и њено стварање, додатно јој омогућава живот, кроз домишљање и ново стварање. Има изгледа да тај такав крај у бајкама и сâмом писцу сугерише нови однос према тексту јер крај једне бајке одређене тематике упућује на нову.

Човекова мисао о срећи и несрећи као двема супротним категоријама живота заузима место у бајкама Х. Петреског. Као и у народним умотворинама, бајкама и легендама, тако и у овим ауторским остварењима сукоб између среће и несреће, имагинарни дијалог и сукоб између њих, алудира на свакодневне сударе који могу да опхрвају одрасле, али и децу. Не само индиректно, већ и директно, али на срећу, ту је извор као симбол лепоте, бистрине, свежине која препорађа мисли кроз разговоре са животињама, његовим становницима. Персонифицирани светови зачас одвуку читаоца, и ведро расположење оличено кроз слику у води – огледалу, учини дечје лице срећним и замишљеним. Ређањем детаља о уобичајеним ситним стварима писац указује да су баш те животне, наизглед ситнице, уређене по хармонији која на први поглед не даје много смисла и наде. Такав је случај у краћим бајкама о животињама које подсећају на приче и легенде чије смо наслове већ навели. Наслови са суперлативима у којима су приписане особине животиња упућују у загонетне животе и поступке јунака. Они су хитри, господаре воденим и копненим просторствима, почев од мале видре до највеће корњаче. Од најбољег риста до златног славуја и старог сокола. Хоризонтална и вертикална космичка димензија влада свим могућим просторима. Антропоморфна бића воде своје животе и муче своје муке. Радују се и тугују, али се боре и тако опстају. Писац у њихове животе уграђује безгранични оптимизам и мисао да све што живи, креће се и има своје путеве, загонетке, страхове и невоље.

Као контраст могуће видљивом животињском свету, стоји невидљива девојка. Шта је то невидљиво? На почетку писац ствара простор за загонетку која се одмотава у петнаест целина. За разлику од садржине и драматике поменутих бајки које својом сажеташћу казују више од реченог, бајка *Невидљива девојка* подсећа на народну: по

тематици, географском простору који може бити свуда, па и у мислима. Алузија на нестанак људског рода по појединим забитима истовремено је и животна иронија. Али, усред туге и невоље постоји нека светлост која симболизује наду да све може бити другачије, уколико се пронађе смисао и лепота духа. Вероватно из тих разлога писац ствара причу о невидљивој девојци која се јавља и нестаје у поноћ. Контрасти: поноћ – светлост изазивају неименованог становника шуме на откровење моћи која се надвила над празним селом. Радња се усложњава: у бајку писац уводи нове јунаке, своје синове, младу енергију која би требало да реши проблем. Невидљива девојка чини чудеса: час је има, ту је, а неухватљиви су њени кораци, њена појава. Њен одраз на извору мучи јунаке да је се доимају, али она нестаје. Светлост свеће коју сваке ноћи пали и носи, упућује људе у лепоту којој треба тежити. Лако је насилницима да је угасе, као и што је учињено. Тама је злокобна за село као и мистериозни нестанак девојке. Њена духовна појава везана за извор као симбол лепоте, свежине, увек новог тока и гргоља воде, и имагинарни дијалози са природом и сусретом са зверињем, опомиње и упућује човека на прави пут који се отвара само добронамерним. Из доста детаља и преокрета, прича у причи, легенди и пословица, мудрих изрека проистеклих из традиције, митолошких представа, писац открива психологију, или боље речено, парапсихологију проткану народним фолклором, јунака-актера радње указујући на могуће и немогуће животне токове и сву комплексност битисања.

Иако бајка има срећан крај, истина о борби за достојанствени живот мора се остварити кроз акције, упозорава писац. Сцене које код читалаца изазивају страх, фигуративно откривају тамне вилајете његовог опстајања, упечатљиве су и пружају могућности читаоцима да их на свој начин разумеју и протумаче. Као на филмској траци теку ситуације које су излаз и безизлаз за актере радње. У њима се страда и обнавља, наставља. Стечена истина из традицијске културе бије из симболичких сцена борбе и победе. Помоћници у развоју радње и намера да се на крају награди добро, добро је које сам писац носи у себи и са собом. Лирска нит прожме најсуровије животне догађаје како би нарушена хармонија добила своје животно опредељење. Срећа и несрећа, као и у другим бајкама, воде човекову мисао, упућују га у постојање у садејству са природом и светом који га окружује. Највише са језиком јер изговорене речи у право време могу значити награду. Невидљива девојка, у моменту када је њена загонетна појава разоткривена, благом речи, срећном мисли из мистериозног прелази у реални свет. На овакав начин окончан крај бајке указује на виртуозност писца да праву реч употреби кроз поенту која је изазов за нову.

У једној од мисли о животу речи Умберто Еко је изјавио: „Књига ће остати носилац записа за читање“, зато питања које писац поставља читаоцима имају нит провокативности, али, и поред тога, песничке мудрости и знатижеље. Из њих избија бујни песнички потенцијал који писац поклања читаоцу јер мисао писца полази од језичких и културних кодова који су у непрекидном развоју и превирању. Дух писца на тај начин емитује стваралачко које се састоји у повезивању опажених, упамћених или измаштаних животних ситуација, виђених предмета и појава, путева који воде у

непознато, а опет подстрекачко за нову мисао, идеју, жељу, оваплоћење сна. Оно што се у свести песника родило и догодило, повезало, спојило, сударило са идејом, ушло је у реч. А ко ће доказати њену постојаност? Или снагу, сложеност опстајања? Одговор је: духовност која ће читаоца увести у свет безграничне фантазије како би се отргао од боли и немоћи. Тај набој духа који се препознао у хаику, надограђује, рекло би се и наткриљује овај чудесни свет у коме се многи сегменти не могу сложити. Слажу их, запажају и оснажују, чине видљивим бајке и приче Х. Петреског. Осећа се да разоткривању занимљивости креације и љубави према лепоти није крај, јер се стање песниковог духа непрекидно узнемирава новим животним ситницама из којих ће се одгонетнути свакодневица и проговорити језиком и сликом бајке, баш као што и Гете у својим размишљањима каже: „Поезија указује на тајне природе, и труди се да их реши сликом.“

Спој сликовног, текстовног, недореченог или измаштаног, једном речју сатканог од доживљаја тренутка, сензибилитета, који у себи носе космичку универзалност, од бајковитог до хаикуа – својом вишеслојношћу и симболиком, чине живот другачијим него што јесте:

*„Бисерна роса.
На секој трн од розата
по една капка“ (30).*

х х
х

Ствараоци о којима је било речи у претходним редовима својом појавом и говором успоставили су, може се рећи, универзални континуитет садржан у уметности, преплитању култура, религија, језика, обичаја. У све то упутили су их заједнички знакови, сродности у дубљем схватању света и светости човековог бића, ублажавајући болове због присутних неусаглашености ставова о животу. Видљиви и невидљиви елементи у њиховим имагинарним световима служе и онима који су препуштени равнодушности и недовољној употреби знакова културе времена које их носи. Можда је то слика културе у којој су рођени, али све то не вређа изнедрено из душе, исказано језиком било које нације, вере и географског простора. Најбољи пример о томе показује мисао Исидоре Секулић: „Сваки се човек рађа са тајанственом моћи говора.“ Такав је случај са уметницима, са лицем професора чије дело нема граница. Шири се простором и зрачи као алем. Треба то досегнути.

Литература:

1. Димова, Виолета: (2007). Литературното дело и реципиентот. Македонска реч. Скопје.
2. Петрески, Христо: (2011). Зашто хаику! Феникс. Скопје.
3. Смиљковиќ, Стана: (2019). Књига за деца као отворени систем знакова и значења. Аурора. Врање.
4. Спасовски, Мито: (2012). Врутоци. Македонија презент. Скопје.